

Rozdział III

Orla staje się miastem

Dla potężnej birżańskiej linii Radziwiłłów, niekwestionowanych materialnych i politycznych liderów w Wielkim Księstwie Litewskim przejęcie dóbr orlańskich w Koronie miało duże znaczenie strategiczne. Jako dysydenci (byli wyznawcami kalwinizmu) mogli swobodniej prowadzić swoją politykę społeczno-religijną. Orla była bowiem dobrym punktem tranzytowym na szlaku z Litwy do Warszawy, a dalej do Małopolski. Krzysztof I Radziwiłł, a szczególnie zaś jego syn Krzysztof II, mieli nadzieję na stworzenie z Orli promieniującego na okoliczne obszary ośrodka protestantyzmu. Historia pokazała, że Radziwiłłowie swój zamiar osiągnęli.

Orla Krzysztofa II Radziwiłła na przełomie XVI i XVII wieku była niewielką osadą. Według inwentarza z lat 1616-1617 były tu 93 domy¹. Aby uczynić z Orli atrakcyjną dla osadników miejscowość, Krzysztof Radziwiłł w 1618 r. nadał przywilej, w którym zezwolił *ludziom wszelkiego stanu tak chrześcijanom wszelkiego nabożeństwa iako i Żydom kupcom, rzemieślnikom, kramarzom, szynkarzom i jakkolwiek potsciwego Powołania y Kondycyi osobom fundować się i budować*².

Przywilej powoływał do życia radę miejską, złożoną z wójta (burmistrza) oraz sześciu ławników i pisarza. Rada działała pod kuratelą mianowanego przez księcia administratora dóbr. Rozwojowi gospodar-

4. Miedzioryt Willema Jacobsza Delffa:
Portret Krzysztofa II
Radziwiłła

czemu miasta miały sprzyjać środowe targi, odbywające się na rynku przy ratuszu miejskim oraz tradycyjne jarmarki w dniu prawosławnego święta św. Symeona Słupnika (w akcie nazwany *Świętym Siemionem*), patrona orlańskiej cerkwi parafialnej.

Mieszczanie na dziesięć lat byli zwolnieni od płacenia podatków za prowadzenie karczem oraz opłat za place, ogrody i grunta uprawne. Jeden z punktów przywileju dotyczył także spraw porządkowo-budowlanych oraz bezpieczeństwa pożarowego. Aby podkreślić miejski charakter Orli i usprawnić handel, Radziwiłł nakazał zbudować mieszcza-
nom *Ratusz w porządku Rynku swoim sumptem*³.

Wydany przez Krzysztofa Radziwiłła przywilej nie był jeszcze nadaniem pełni praw miejskich. Jak zaznaczył w akcie sam magnat: *Gdy*

5. Strona tytułowa kopii przywilejów Krzysztofa II i Janusza Radziwiłłów nadanych Orli w latach 1618-1645

6. Obecny wygląd terenu, na którym wznosił się zamek orlański

zobaczę, że się zbierać na Fundacyą y w dobrym Rządzie pomnażać będą, tedy owych (mieszkańców Orli) wiecznemi Wolności Prawem Magdeburskim według przykładu miast J.K.Mci przyległych obdarować zechcę.

Niedługo przyszło orlanom cieszyć się z postanowień przywileju. Pożar z początku lat 30. XVII wieku, niszcząc doszczętnie miasteczko, strawił również sam dokument. Dopiero w 1634 r. mieszczenie zwrócili się z prośbą do Krzysztofa Radziwiła, wojewody wileńskiego i hetmana Wielkiego Księstwa Litewskiego o potwierdzenie przywileju z 1618 r. Niebawem tak się też stało⁴.

Pobudzeni odnowieniem przywileju mieszczenie dość szybko odbudowali miasto z popiołów. Według *Lustracji* z 1635 r. Orla liczyła już 143 domy i ok. 900 mieszkańców⁵. Dużo jeszcze było do zrobienia. W 1640 r. Orla miała 388 placów, z czego blisko połowa była niezagospodarowana. Obowiązki burmistrza pełnił wówczas *ślawetny Wasko Chotynowicz*⁶.

Niezależnie od miasta prosperował dwór orlański. Zaprojektowany w początkach XVII wieku, w ciągu kilku dziesięcioleci stał się obszer-

nym i okazałym kompleksem budynków dworskich i folwarcznych, otoczonych stawami, sadami i ogrodem włoskim.

Kolejne inwentarze dóbr orlańskich ukazują nam rozwój dworu. Najbardziej interesująca była część dworska, położona na prawo od wlotu do Orli gościńca bielskiego. Na podzielonym na cztery kwatery olbrzymim placu ogrodzonym *dylowaniem* znajdowały się m.in. stajnia, wozownia, *dom wielki gliną lepiony*, dom urzędniczy, kuchnia nad stawem i browar. Nad wszystkim górowała *kamienica* z bogatym wyposażeniem wewnątrz: renesansowymi meblami oraz kaflowymi zdobionymi piecami. Na ścianach wisiała cenna galeria obrazów, m.in. portrety królów i przedstawicieli rodu Radziwiłłów. Zewnętrzzną formę kamienicy uwydatniały cztery rogowe wieżyczki i kopuła na środku⁷. Umiejscowiona na nadrzecznym wzniesieniu kamienica doskonale prezentowała się ze strony gościńca bielskiego.

Nieopodal kamienicy rozciągał się sad, w którym wzniesiono łąźnię. W centrum placu dworskiego, przy starych lipach, czas odmierzał zegar słoneczny⁸. Gościniec oddzielał dwór od ogrodu włoskiego oraz folwarku. W ogrodzie, który otaczało *dylowanie* z czterema basztami na rogach, rosły *drzewa owocowe rozmaite i zioła różne*, był też dom ogrodnika i dwie sadzawki⁹.

Za parkanem rozciągał się folwark. Tu uwagę zwracała pięciodrzwiowa stodoła, spichlerz, sernik, wozownia oraz dom gospodarski. Tu również stała obora, w której w 1635 r. hodowano 24 sztuki bydła, 30 sztuk trzody chlewnej oraz 32 gęsi. Oprócz folwarku orlańskiego hodowlą zajmowały się folwarki w Mikłaszewszczyźnie (Mikłaszach) (m.in. 83 owce) i Paszkowszczyźnie (m.in. 33 świnie i 34 sztuki bydła)¹⁰.

Na potrzeby dworu i włości pracowało kilka młynów. W 1655 r. było ich pięć. Nowy młyn nieopodal orlańskiego dworu był własnością Ostapa Onopowicza. W młynie za Werweczkami męł Marcin Gabrysiewicz (do naszych czasów przetrwała nazwa uroczyska *Gabrysik*). W młynie *Zienowszczyzna* za miastem męł Paweł Wojtowicz, w młynie *Jakimowszczyzna* nieopodal Redut Dawid Waleszук, a w drugim młynie w Redutach Piotr Buratyński¹¹.

W 1643 r. książę Janusz Radziwiłł, następca Krzysztofa II, odnowił przywilej na prawa miejskie Orli. Zmienił przy tym czas odbywania targów tygodniowych ze środy na niedzielę, zaznaczając *żeby nie tar-*

7. Na początku XVII w. Orła posiadała statek, którym prowadziła dalekosiężny handel zbożem. Statek był zacumowany na Bugu w Mielniku. Fragment ryciny z 1637 r.

gowali nic aż się nabożeństwo we zborze odprawi. Powołał również do życia straż miejską, uzbrojoną w halabardy albo dardy oraz zalecił ogrodzenie całego miasta parkanem. Najważniejszym postanowieniem było nadanie herbu: Orła czarnego w czerwonym polu, w prawey nodze Topór trzymającego¹².

Przywilej Janusza Radziwiłła jeszcze raz potwierdził znaczącą pozycję Orli w domenach radziwiłłowskich. Wróćmy w tym miejscu o kilkadziesiąt lat wstecz.

W 1622 r. Krzysztof II Radziwiłł wznosił przy orlańskim zamku zbór kalwiński. Pracami budowlanymi kierował zaufany sługa i doradca Radziwiłła, arianin Stanisław Kurosz, w latach 1621-1634 starosta orlański. Krzysztof II Radziwiłł, człowiek wielce wpływowy w życiu politycznym Wielkiego Księstwa Litewskiego, był w latach 1626-1633 tak zaabsorbowany sprawami państwowymi i międzynarodowymi, że Stanisław Kurosz faktycznie kształtował obraz włości orlańskiej. To jego staraniem zbór orlański przekształcił się z czasem w popularne miejsce spotkań i dysput dysydentów Rzeczypospolitej. Z Orli również Kurosz prowadził z Radziwiłłem ożywioną korespondencję polityczną¹³. Znaną są również listy pisane z Orli przez samego księcia. Pochodzące z marca 1626 r., a więc okresu wojny inflanckiej, dotyczą perturbacji związanych z udziałem jego wojsk w wojnie¹⁴.

W czasach Stanisława Kurosza Orla uzyskała prawa miejskie. Ten zręczny polityk i dobry gospodarz umiał pogodzić mnogość obowiązków i dbać o rozwój włości. W 1635 r. jednakże Kurosz został odwołany ze swej funkcji. Na jego miejsce Krzysztof Radziwiłł powołał Jana Pękalskiego.

Pod kuratelą Radziwiłłów Orla była ważnym ośrodkiem protestantyzmu przez cały wiek XVII. Szczytowym tego przejawem było zorganizowanie tu w 1644 r. generalnego synodu kalwińskiego. Na synod przybyli delegaci ze wszystkich zakątków Rzeczypospolitej, a obradom przewodniczył sam Janusz Radziwiłł¹⁵.

Kalwinizm orlański był wyznaniem elitarnym. Większość mieszkańców miasta i włości w I połowie XVII wieku nadal stanowili wyznawcy chrześcijaństwa wschodniego. Z braku źródeł nie możemy stwierdzić kto był w większości: prawosławni czy unicy. Wszystko zależało od czasu, w którym duchowieństwo przyjęło unię. Znając jednakże przychylny stosunek Krzysztofa I Radziwiłła do Cerkwi prawosławnej można przypuszczać, że przyjęcie przez orlańskich prawosławnych unii było procesem długotrwałym i pokojowym. *Książę Krzysztof, aby zapobiec tak wielkiemu wzrostowi Kościoła Katolickiego, wszelkimi siłami starał się Unji przeszkadzać i brał pod swoją protekcję opierających się dyzunitów*¹⁶.

Nie bez wpływu na położenie Cerkwi w Orli była protekcja, jaką Krzysztof II Radziwiłł otaczał metropolitę kijowskiego Hioba Borec-

kiego oraz bractwa cerkiewne. W 1632 r. archimandryta Ławry Pieczerskiej w Kijowie Piotr Mohyła zwrócił się do Radziwiłła z posłaniem, w którym proponował księciu wspólne działania, *aby przywrócić uciśnionym to wszystko, co utracili*¹⁷. Radziwiłł, przywódca *uciśnionych*, takie propozycje traktował bardzo poważnie. Również kozacy zaporoscy uważali go za człowieka im życzliwego. Radziwiłł starał się pozyskać ich względy potrzebne przy realizacji swych dążeń do emancypacji politycznej Wielkiego Księstwa Litewskiego.

W czasach Krzysztofa II i Janusza Radziwiłłów prawosławna (bądź unicka) parafia orlańska miała dwie świątynie: św. Symeona Słupnika i św. Jana Teologa. Świątynia parafialna stała przy rynku. Druga pełniła rolę cerkwi zamkowej *dla wygody znać Pańskiej stawiona*, jak pisał w XVIII wieku wizytator¹⁸.

Janusz Radziwiłł, potwierdzając w 1643 r. przywilej miejski dla Orli, zezwolił duchownemu oraz *bakalarzowi* istniejącej przy cerkwi szkółki na łowienie ryb oraz wyrąb lasów we włości. Zwolnił również budynki parafialne od opłat i podatków¹⁹. W dziesięć lat później ten sam magnat wydał o. Piotrowi Loznickiemu przywilej na plac, położony *od miedze stajen Dworskich, wzdłuż od ulicy, idąc ku miastu z Dworu, aż do nurtu rzeki pod Dworem idącej*²⁰. Przywilej zwalniał plac od opodatkowania. Zastrzegł również, że przy ewentualnym powrocie placu w domenę Radziwiłłów, duchownemu należy się 500 złotych odszkodowania²¹.

Nadanie *Popowszczyzny* było prawdopodobnie ostatnim przywilejem radziwiłłowskim na rzecz cerkwi w Orli i całego miasta przed zawieruchą wojenną. W przededniu wojen Orla przeżywała szczytową w swej historii koniunkturę gospodarczą i demograficzną. Inwentarz z 1655 r. odnotował w mieście 261 domów, tj. prawie dwukrotnie więcej niż dwadzieścia lat wcześniej. Imponująca jak na owe czasy była liczba gospodarstw w poszczególnych wsiach. Werweczki liczyły 69 domów, Krywiatycze — 42, Koszele — 88, Reduty — 53, Toporki — 28, Szernie — 22, Paszkowszczyzna — 32, Koszki — 8, Topczykały — 89, Wólka — 23, Mikłasze — 77. W sumie włość orlańska liczyła 792 domy²². Wydarzenia kilkudziesięciu następnych lat doprowadziły do zdziesiątkowania mieszkańców miasta i włości oraz upadku gospodarki.

- 1 Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Radziwiłłowskie XXV (dalej: AGAD, AR XXV), sygn. 2903.
- 2 APwB, Kamera, sygn. 2899, k. 45.
- 3 Tamże, s. 47.
- 4 E. Bagińska, *Dobra Radziwiłłów linii birżańskiej na Podlasiu w XVII w.*, „Białostoczczyzna”, 1996, nr 4.
- 5 AGAD, AR XXV, sygn. 2904.
- 6 APwB, *Księga Grodzka Brańska 1640-1641*, k. 310.
- 7 AGAD, AR XXV, sygn. 2904, k. 8.
- 8 Tamże, sygn. 2906, k. 10.
- 9 Tamże, k. 12.
- 10 Tamże, sygn. 2904, k. 11-13.
- 11 Tamże, sygn. 2906, k. 19.
- 12 APwB, Kamera, sygn. 2899, s. 48.
- 13 *Spisek orleański w latach 1626-1628*, opracowali, wstępem i przypisami opatrzyli Urszula Augustyniak i Wojciech Sokołowski, listy z 28.04.1627 (s. 157), 7.07.1627 (s. 181), PWN, Warszawa 1990.
- 14 *Księcia Krzysztofa Hetmana Polnego W.K.L. sprawy wojenne... 1621-1632*, Paryż, 1859, ss. 566-567.
- 15 Mikołaj Leszczyński, dz. cyt., s. 92.
- 16 J. Łukaszewicz, *Dzieje Kościołów Helweckich na Litwie*, t. I, ss. 62-63; t. II, ss. 163-164.
- 17 H. Wisner, *Litwa po zgonie Zygmunta III*, „Rocznik Białostocki”, t. 35, 1981 r.
- 18 Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej: APwL), Akta konsystorza chełmskiego grecko-unickiego, Wizytacje dekanatu bielskiego, 1727, Cerkiew orlańska, sygn. 780, k. 22.
- 19 Tamże.
- 20 NHAB, f. 694, op. 4, nr 1466, k. 281.
- 21 Tamże, k. 282.
- 22 AGAD, AR XXV, sygn. 2906.